

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776(E) | SJIF 2023: 6.907

**Raximova Dilshoda
Baxritdinovna**

Samarqand viloyati

pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi

«Ijtimoiy –iqtisodiy fahlar metodikasi» kafedrası f.f.nom, dosenti.

JAMIYAT MA'NAVY DARAJASINI YUKSALTIRISHNI MATEMATIK MODELLASHTIRISH: IJTIMOY FALSAFIY TAHLIL

Annotasiya

Maqolada muallif tomonidan jamiyat ma'naviy darajasini yuksak talab darajasiga ko'tarish muammolari atroflicha ko'rib chiqilgan bo'lib, jamiyatda ijtimoiy-falsafiy, ma'naviy darajasini yuksaltirishni matematik modellashtirish tahlil qilingan. Shuningdek maqolada jamiyat ma'naviy-axloqiy muhitini takomillashtirib borish tamoyillari tahlil qilinib, jamiyat ma'naviy-axloqiy rivojlantirish indikatorlari, paradigmalari va mexanizmlari asosida tadqiq etilgan.

Tayanch so'zlar: Matematik model, ma'naviyat, insonparvarlik, jamiyat, vatanparvarlik, ijtimoiy taraqqiyot, ma'naviy salohiyat, ma'rifat, indikatorlar.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish va prognozlashtirish - bu o'tmishni, hozirgi zamonning rivojlanish qonuniyatlari, tendensiyalariga asoslangan holatda kelajakni oldindan falsafiy bilish va istiqboldagi rivojlanish maqsadlarini va vazifalarini aniq o'tashdan iborat.

Modellashtirish mamlakat iqtisodiyotini boshqarish nazariyasi va amaliyotida katta ahamiyatga ega. Bu boshqaruv yechimlarini tanlashda asos bo'lib xizmat qiladi. Kelajak maqsadlariga erishish uchun hozirgi paytda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish yo'llarini aniq o'taydi. Ijtimoiy hodisa va jarayon tabiatini aks ettiruvchi modellarni ishlab chiqish va qo'llash haqqoniy va asosli natijalarni olish imkonini

beradi. Tadqiqotlarning bosh maqsadi o'rganilayotgan jarayonni samarali va to'g'ri boshqarishga qaratilgan zaruriy chora-tadbirlarni ishlab chiqishdir. Turli darajadagi umumlashgan ma'lumotlar, nisbiy ko'rsatkichlar, indikatorlar, indekslar va boshqalar aynan shu maqsadga qaratilgandir. Bu o'rinda modellashtirish va bashorat qilish usullarini qo'llash alohida ahamiyatga egadir. Modellashtirish asosidagi bashorat qilish mutaxassislar uchun katta imkoniyatlarni vujudga keltiradi. Ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarni ham aniq o'lchovi, indikatorlari, qiymati mavjud. Hozirgi vaqtda jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish, mafkuraviy jarayonlarni o'lchash, baholash qo'shimcha statistik ko'rsatkichlar va indikatorlarni aniqlash usullariga muhtoj.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti «milliy modeli» ning yadrosi sifatida namoyon bo'ladigan jamiyatning ma'naviy-axloqiy va madaniy rivojlanishini, o'zbek xalqining tarixi va davlatchiligini, ta'limning uzluksizligi va izchilligini, barkamol avlodni tarbiyalash masalalarini o'rganish mamlakatimiz ijtimoiy-falsafiy fanlarida barqaror tarzda tadqiq qilib kelinayapti. Shu bilan birgalikda muammoning matematik modellashtirish fani doirasida, nazariy va amaliy uyg'unlikda, ijtimoiy-falsafiy xususiyatdagi doktorlik dissertasiya tadqiqotlari hali yetarli darajada olib borilmaganligini alohida ta'kidlash lozim. Bugungi kunda fan va jamiyat taraqqiyotida matematik modellashtirish usuli ilmiy bilish usuli sifatida katta rol o'ynaydi. Modellashtirish deganda biz haqiqiy obyektning eng muhim bo'lgan birlamchi xususiyatlarini saqlab qolgan holda, uning nusxasini (modelini) yaratish va o'rganishni nazarda tutamiz. Hozirgi kunda bu ijtimoiy-falsafiy tadqiqotning eng samarali va eng ko'p ishlatiladigan usullaridan biri hisoblanadi. Bu "Matematik dunyo" tuzilmalari bilan "Eksperimental dunyo"ni muvaffaqiyatli tahlil qilish imkoniyati bilan izohlanadi. Matematik modellashtirish metodlari dastlab mexanika, fizikada boshlangan bo'lsa, bugungi kunda deyarli barcha tabiiy va ko'plab gumanitar fanlarni qamrab olmoqda. Matematik modellashtirish kuzatilayotgan jarayonning alohida bosqichlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo'lish, amaliy muammolarni hal qilishda qo'llash bo'yicha umumiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, matematik modellashtirish yuzaga keladigan masalalar va ularning yechimlari ko'rsatishga, bir sohasida yuz bergan hodisaning boshqa sohalarining rivojlanishiga qanday ta'sir qilishini aniqlashga imkon beradi. Haqiqiy obyektning xususiyatlari, tadqiq qilish masalalari, muammoni hal qilish vazifalari va ishonchliligi matematik modelning turiga bog'liq bo'ladi.

Matematik model - bu obyektning ekvivalenti bo'lib, uning matematik shakldagi eng muhim xususiyatlari matematik qonunlarda aks ettiriladi. Uning tarkibiy qismlari o'zaro bir-biriga bog'liq.

Matematik modelda modellashtirilayotgan obyektning tuzilishi aks ettirilib, unda obyekt tarkibiy qismlarining tadqiqot xususiyatlari va o'zaro aloqadorligi ifodalanadi. Model bilan nazariya o'zaro dialektik munosabatda bo'ladi. Model, kuzatish, tajriba, eksperimental ma'lumotlar bilan bir qatorda mavjud nazariyalarning rivojlanishi va yangi nazariyalar yaratishning asosini tashkil qiladi. Har bir ilmiy nazariya yangi model yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni, modellashtirish usulining bilish jarayonida yangi nazariyaning negizi, impulsi hisoblanadi. Ayrim

hollarda nazariya dastlab model ko‘rinishida vujudga kelib, ilk ishchi gipoteza rolini o‘ynaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yuqoridagilardan shu ma‘lumki matematik modellashtirish faoliyati ancha murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, ta‘riflarning hych biri uni to‘liq aks ettira olmaydi.

Matematik modellar ilmiy bilimlarning yaxlitligini namoyish etadi. Hozirgi bosqichda ular fanning umumiy tili bo‘lib, tabiat, jamiyat va ongda sodir bo‘layotgan hodisalarning mohiyatini chuqurroq anglashga imkon beradi. Matematik modellashtirish sohasida bo‘yicha A.N.Bogolyubov, A.B.Gorstko, V.S.Zarubin, P.Korobeinikov, A.D.Mishkis, G.I.Ruzavin, A.A.Samarskiy va boshqa olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

Jahon tajribasidan ma‘lumki, bugungi kunda insoniyat uchun me‘yorda yashash sharti, ijtimoiy rivojlanish sur‘atini jadallashtirish, ijtimoiy muammolarni hal etishda mushtarak intellektual salohiyatni jalb etish, sosiol makonni boshqarishning innovasion resurslaridan foydalanish, butun mamlakat bo‘ylab sosiol muvozanatga erishishdan iboratdir. Yevropa falsafasida hozirgi zamon jamiyatining ma‘naviy hayotidagi o‘zgarishlar dinamikasi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganishda ko‘proq ma‘naviyat, ma‘rifat va axloq masalalariga ahamiyat bergan Z.Freyd, e.Fromm, G.Kyung, T.Parsons kabi olimlarning qarashlari ham muhim ahamiyatga ega. Ular tadqiqotlarida axloqshunoslik asoslari va hozirgi zamon axloqshunoslik muammolarini ilmiy va amaliy jihatdan hal qilish masalalari jamiyat ma‘naviy hayotidagi o‘zgarishlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘rganilgan[2].

A Bratko modellashtirishni tabbiy va sun‘iy tizimlar yordamida bevosita bilish metodi deb talqin etadi. Bu o‘rganilayotgan obyektga nisbatan ma‘lum munosabatda bo‘lib, bu haqida yangi tushunchalar berish imkoniyatiga ega. Modellashtirish aniq obyekt, shuningdek mavhum obyektlar, o‘rganilgan va o‘rganilmagan hodisalar ham bo‘lishi mumkin.[3]

Ijtimoiy-falsafiy tahlilini boshqaruv rovida, ma‘naviyat va axloqiy tarbiya masalalari, ta‘limning hamda ijtimoiy munosabatlarning shaxs ijtimoiylashuvidagi o‘rni to‘g‘risidagi g‘oyalar O‘rta Osiyo mutafakkirlaridan Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdulholiq G‘ijduvoni, Abu Rayhon Beruniy, Hoja Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Davoniy, Kaykovus, Najmiddin Kubro Xivaqiy, Bahouddin Naqshband, Husayn Voiz Koshifiy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Jaloliddin Rumiy, Yusuf Xos Xojib, Imom G‘azzoliy asarlarida talqin qilingan bo‘lib, ularning asarlaridagi ijtimoiy nuqtai-nazar va qarashlarida o‘z aksini topgan. Jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarda ta‘lim-tarbiya sifatini oshirish orqali komil, yutuq ma‘naviyatli inson qiyofasini yaratish masalalarini muqaddas Qur‘oni karim va hadislardan foydalangan holda o‘rganishimiz kerak.

Mamlakatimiz taraqqiyotining Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida islohotlar olib borilayotgan hozirgi yangi bosqichida o‘zgarishlar va yangilanishlarning boshqa sohalar qatori, ma‘naviy taraqqiyot jarayonlariga ta‘sir ko‘rsatish dialektikasidagi o‘rni va ahamiyati yanada ortib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 26 martdagi “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2017

yil 30 iyuldagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va soha rivojini yangi bosqichga ko’tarish to’g’risida”gi, 2020 yil 6 noyabrdagi “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi qaror va farmonlari bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqdadir.

Asosiy qism. Jamiyatning ma’naviy hayoti, hajmiga ko’ra, birmuncha kengroq tushuncha hisoblanadi. Ayni paytda, inson hayotining mazmuni, sifati yo’naltirilganligi va har bir shaxsning insoniy qiyofasi bilan belgilangan qadriyatlar sohasiga mansub bo’lgan birlashtiruvchi ma’naviy-ruhiy mezonlar sirasiga kiritish mumkin. Bu borada ideallik va voqyelik nisbati muhim ahamiyatga ega bo’lib, bu masalada maxsus tadqiqotlar olib borilmoqda[1]. Insonlar faoliyatining mezoni sifatida insonparvarlik, vatanparvarlik va millatparvarlik singari ma’naviy-axloqiy ideal tushunchalar olinishi kerak. Jamiyatning ma’naviy darajasi shundagina talab darajasida bo’ladi. Bu mezonlar odamlarning ruhiyati, o’z-o’zini anglash, adolatni qabohatdan, oqillikni johillikdan ajrata bilish qobiliyatini, zakovatli va ongli faoliyat ko’rsatish malakasini shakllanishi uchun me’yor bo’lib xizmat qiladi. Bu jamiyat ma’naviy darajasining regulyatorlari, tartibga soluvchilaridir. Insonparvarlik jamiyatda ezgulik, saxovat va adolat sifatlarini, vatanparvarlik, bag’rikenglik, kechirimlilik va fidoyilik fazilatlarini, millatparvarlik, mehr-oqibat, hurmat-ehtirov va or-nomuslilik xislatlarini tarkib toptiradi. Bular jamiyat ma’naviy darajasini yuksaltirib borish mezonlaridir. Jamiyat ma’naviy hayotini yuksaltirish omillarini matematik modellashtirish orqali qaysi omil qanday, qanchalik ta’sir etishini korrelyasiya orqali aniqlash mumkin. Jamiyat ma’naviy-axloqiy muhitini takomillashtirib borish paradigmasi mavjud ehtiyojlarga asosan, shaxsni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash va jamiyatni ma’naviy darajasini yuksaltirib borishdan iborat.

Jamiyatdagi har qanday o’zgarish, islohatlarning natijalari kishilarning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini bilan o’lchanadi. Insonlardagi ma’naviy-axloqiy fazilatlarini matematik tilda qo’yidagicha ifodalaymiz: a1-ma’suliyatlilik, a2-insonparvarlik, a3-irodalilik... a10- imonlilik. Bu ma’naviy-axloqiy fazilatlarini 10-ballik shkalada baholaymiz. $A=a_1+a_2+a_3+\dots+a_{10}$ A- bu insonlardagi ma’naviy-axloqiy fazilatlarini indikator deb nomlaymiz. Xuddi shuningdek insonlardagi salbiy xislatlarni ham ko’rib chiqamiz:

b1-xudbinlik; b2-vijdonsizlik; b3-irodasizlik...b10-adolatsizlik.
 $B=b_1+b_2+b_3+\dots+b_{10}$ $I=A-B$

I-bu insonning umumiy ma’naviy indikatorlari deb nomlaymiz. Jamiyat ma’naviy darajasini yuksaltirish uchun A-ni maksimallashtirish, B-ni minimallashtirish kerak. Jamiyatning ma’naviy darajasini baholash, o’lchashda qo’yidagi funksiyani qo’llash mumkin:

$$f=a_1*x_1+a_2*x_2+a_3*x_3+\dots+a_{10}*x_{10}$$

Biz f-funksiyani ma’lum bir shartlar ostida bo’lganda maksimumini topishimiz kerak. Buning uchun matematik modellashtirishda chiziqli simpleks usulidan foydalanib topiladi.

Ijtimoiy jarayonlarni modellashtirishda korrelyasion va regression modellashtirish usullaridan ham foydalaniladi. Korrelyasion va regression modellashtirish usullari dinamik jarayonlarga nisbatan, ya’ni vaqt bo’yicha

o'zgaruvchi jarayonlarga qo'llaniladi. Korrelyasion modellar o'rganilayotgan jarayonlar o'rtasida bog'lanish shakllarini o'rgansa, regression modellar yordamida ushbu jarayonlarning regression tenglamalarini olish mumkin.[4] Ijtimoiy jarayonlarni boshqarish uchun ishlatiladigan eng oddiy matematik model bu ballar modelidir. Uning mohiyati quyidagicha: biron bir obyektning kuzataylik. X_1, X_2, \dots, X_n tanlangan obyektning berilgan t vaqtdagi holatini va uning oldingi nazorat davri uchun faoliyati natijalarini tavsiflovchi miqdoriy ko'rsatkichlar to'plamidir. Bunday holda tanlangan obyektning umumiy reytingini quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$R = \frac{1}{n}X_1 + \frac{2}{n}X_2 + \dots + \frac{n}{n}X_n;$$

A. Sheyster individning ichki ma'naviy salohiyati va imkoniyatlarida madaniyatni qayta tiklashga yordam beradigan tayanchni, "Arximed richagi"ni ko'radi: "Ommaning ma'naviy madaniyatga sherik qilish vaqti yetib keladi. Ko'pchilik odamlar o'z hayotlari haqida, yashash uchun kurashda o'zlari nimalarga erishmoqchi ekanligi haqida, shart-sharoit taqozosi bilan ularning oldida qanday qiyinchiliklar paydo bo'layotgani haqida, o'zlari nimalardan voz kechayotganlari haqida o'ylay boshlashlari kerak. Ularga ma'naviylik yetishmaydi, chunki ular ma'naviyat haqida noto'g'ri tushunchaga egalar. Ular fikrlashni unutib qo'ymoqdalar, chunki ularga oddiy o'zlari haqida fikrlash begona bo'lib qoldi. Bizning davrda ma'naviyat tafakkurga tegishli deb hisoblangan narsalar insonlar o'zlari uchun bevosita zarur deb bilgan narsalardan yiroq bo'lmoqda. Ammo insonlar hayotni e'zozlash tuyg'usiga berilsalar, fikrlay boshlaydilar va tafakkur barchaning manfaatlariga xizmat qila boshlaydi va ular barcha insonlarda namoyon bo'la boshlaydigan ma'naviyatga faol yondosha boshlaydilar. Hatto o'z insoniyligi uchun og'ir kurash olib borayotganlar ham o'zligini anglashga va ichki e'tiborlilikka yetib keladilar va shu yo'l bilan ilgari o'zlarida bo'lmagan kuch-quvvatga ega bo'la boshlaydilar [5].

Xulosa: Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohatlar va bunyodkorlik ishlari natijasida xalqimizning tafakkuri, dunyoqarashi o'zgarmoqda.

Ijtimoiy taraqqiyotning inson manfaatlariga mos bo'lishi uchun ma'naviy – axloqiy me'yorlar ustuvor bo'lishi kerak. Aks holda, texnokratik rivojlanish kelib chiqadi va unda inson manfaati ikkinchi darajali bo'lib qoladi. Ma'lumki, bugun dunyoda keskin kurash va raqobat, manfaatlar tuqnashuvi sodir bo'lmoqda. Globallashuv jarayonlari insoniyat uchun beqiyos yangi imkoniyatlar bilan birgalikda kutilmagan muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarga qarshi tahdid va xatarlar toboro ortmoqda. Ijtimoiy-ma'naviy muhitni ilmiy, asosli tahlil qilish bugungi kun jamiyatining asosiy talablaridandir. Prezident Shavkat Mirziyoyev mamlakatimiz taqdiri va kelajagi uchun ushbu masalaning naqadar katta ahamiyatga ega ekanini nazarda tutib: "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanimiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi-bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot.

Ikkinchisi-ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat" deya alohida ta'kidlangani bejiz emas.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 26 martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-

5040-sonli qarori mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy ishlar ta'sirchanligini oshirish, ma'naviyat sohasidagi ichki va tashqi tahdidlarga qarshi samarali kurashish, davlat va jamoat tashkilotlarining bu boradagi faoliyatiga yaqindan ko'maklashish maqsadida qabul qilingan.

Ma'naviy-ma'rifiy, g'oyaviy-tarbiyaviy ishlarimizning pirovard maqsadini barkamol avlod, yuksak fazilatli inson shaxsi bilan bog'lar ekanmiz, so'zsiz o'tmish milliy-ma'naviy merosimizni, boy ma'naviy qadriyatlarimizni tarbiyaviy faoliyatimizning zamin-poydevori deb bilamiz. Shunday ekan, ana shu boy meros sari keng yo'l ochish, yoshlarimizning shu boylikdan foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytirish, undan oqilona foydalanish va ijodiy rivojlantirish qobiliyatlarini tarbiyalash asosiy vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1.Sattorova D.Ijtimoiy ideal va reallik evolyusiyasi //Jamiyat va boshqaruv .2009.Nº4.B53-54

2.Freyd Z.Massovaya psixologiya i analiz chelovecheskogo "Ya"/M./ "Moskovskiy rabochiy"1990

3.Bratko A.A. Modelirovaniye psixicheskoy deyatelnosti-M:Мысль,1969-384с

4.Aliqoriyev N,Mo'minov N,Qayumov O',A'zamxo'jayev I. Sosiologik tadqiqotlarda matematik modellashtirishni qo'llash metodikasi:Toshkent-2011.B45-47

5. Shveyser A. Kultura i etika / A.Shveyser. Upadok i vozrojdeniye kultury: Izbrannoye. M., 1993. S. 500.